

TÜRK DİLLƏRİNDƏ MODALLIQ MƏNTİQİ VƏ QRAMMATİK KATEQORIYA KİMİ

Türkcələrin ayrı-ayrı qrammatika kitablarında modal sözlərin qrammatik xüsusiyyətləri, məntiqi və qrammatik kateqoriyalara xidmət göstərməsi, bu xüsusi nitq hissəsinin törənişi və struktur tipləri, semantik qrupları və sintaktik sistemdəki rolu barədə xeyli sayda araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, bu köməkçi nitq vahidlərinin ümumtürk dilləri üzrə müqayisəli aspektdə təhlili hələ də öz həllini gözləyir.

Türk dillərinin məntiqə, fəlsəfəyə və qrammatikaya aid əsərlərində modallığın həm məntiqi, həm də qrammatik kateqoriyalara xidməti barədə xeyli elmi əsərlər mövcuddur və bu əsərlərdə modallıq hər şeydən əvvəl məntiqi-fəlsəfi kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Məntiqi-fəlsəfi kateqoriya kimi modallıq danışanın xəbər verilənə, düzəldilənə, təyin edilənə real münasibətini bildirir, hökmün, mühakimənin gerçəkliyini, əşya və hadisənin mövcudluğunu göstərir. Əşya, hadisə, bunların əlamət və keyfiyyətləri barədə verilən hökmü konkret olaraq müsbət və ya mənfi şəkildə təsdiq edən modallıq-fəlsəfi-məntiqi modallıqdır və dünya dillərində, yəni qohum olmayan dillərdə, eyni zamanda qohum olan dillərdə də eyni məntiqi xüsusiyyətləri yerinə yetirir. Türkoloji ədəbiyyatlarda, o cümlədən Avropa, Rus filosoflarının, məntiq-şünaslarının, dilçilərinin əsərlərində modallıq kateqoriyası haqqında müxtəlif və bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Modallıq anlayışı birinci növbədə məntiqi kateqoriya və təfəkkür dillə necə qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdədirsə, məntiqi modallıqla qrammatik modallıq da eyni dərəcədə bir-birinə yaxındır. Ancaq bu o demək deyil ki, məntiqi modallıqla qrammatik modallıq eyniləşir, bir-birini təkrarlayır. Əgər məntiqi modallıq mühakimələr arasında inkişaf edən reallığın, hadisə və gerçəkliyin fərqlərindən ibarətdirsə, dilçilikdə modallıq danışanın bəhs etdiyi obyektə, hadisəyə, fikrə münasibətinin intonasiya, söz sırası, modal sözlər, ara söz və birləşmələr, feil şəkilləri vasitəsilə ifadəsidir. Başqa sözlə desək, məntiqi modallıq subyektlə predikat arasında əlaqənin səciyyəsinə bildirir. Yəni bütün mühakimələr cümlə formasında ifadəsini tapdığı halda, cümlə modallığının vaciblik, şərt, arzu, əmr, xahiş, nəsihət, qorxu, həyəcan və s. anlayışları ifadə edir (4, 113-114). Əksər türkoloqların gəldiyi qənaət budur ki, lingvistik modallığın əsasında danışanın ifadə olunan fikrə münasibəti dayanır, bir sözlə, modallıq cümlənin konstitutiv əlaməti kimi çıxış edir. Ümumtürk dillərində modallıq kateqoriyası, əsasən, feilin şəkilləri ilə xarakterizə olunur. Feili və ismi xəbərli cümlələrdə də modallıq ifadə olunur. Bu prosesdə modal sözlər əsas modal vasitə kimi mühüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində bəli şəklində işlənən modal söz Türkiyə türkcəsində evet, başqırd türkcəsində äyi, qazax türkcəsində lyä, jay, qırğız türkcəsində öba, özbək türkcəsində hä, tatar türkcəsində äyi, türkmən türkcəsində hava, uyuur türkcəsində hä şəkillərində işlənərək danışan, söylənilən fikrə özünün subyektiv münasibətini bildirir.

Ümumtürk dillərində deyilənə real modal münasibət bildirmək müxtəlif vasitələrlə olur və bunlar leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr hesab olunur. Azərbaycan dilində feili xəbərli cümlələrdə məxsusi morfoloji vasitələrlə modallıq kateqoriyasını ifadə etmək üçün rəngarəng modal mənə və mənə incəlikləri yaradır və Ş.Balliyə görə, modallıq cümlənin canıdır, söyləmədə modallıq ifadə edilmirsə, onu cümlə hesab etmək olmaz. Bu xüsusda V.V.Vinoqradov göstərir ki, dil sistemində modal mənəsi olmayan cümlə olmamış və ola da bilməz.

Modallıq cümlənin canını, özəyini və onun əsas əlamətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycan dilində işlənən yəqin, həqiqətən, əlbəttə, şübhəsiz, güman ki, bəlkə, ehtimal, deməli, mənəcə, sizcə və s. Modal sözlər türkcələrdə müxtəlif forma və şəkillərdə çıxış edərək leksik modallıq ifadə edir.

Məlum olduğu kimi obyektiv reallığın, gerçəkliyin müəyyən detallarını bir sıra fəlsəfi-məntiqi kateqoriyalar aydınlaşdırır. Məhz dil vahidləri obyektiv aləmin dərk olunması prosesində məntiqi dərəcənin kökündə formalaşır. Dil inkişaf etdikcə daim tam, ümumi və xüsusi anlayışlara uyğun sözlərə doğru istiqamətlənir. Bu o deməkdir ki, dillərin kateqoriyalarında məntiqi mənə kateqoriyası və məzmun obyektiv aləmin dərk olunmasının nəticəsidir.

Modallıq kateqoriyasında ətraf aləmin məğzinin insan tərəfindən qavranılmasının və məntiqi anlamasının təzi ifadə olunur. Ona görə də, modallıq və dünyanın qavranılmasında ən əsas mərtəbələrdən biri hesab olunur.

Ünsiyyət zamanı danışan subyekt təkcə faktlar barəsində informasiya vermir, eyni zamanda deyilmiş fikrə müəyyən münasibət bildirir. Fakt barəsində deyilmiş fikrə münasibət həqiqətə əsaslanan, mümkün, güman və şübhə də ola bilər.

Beləliklə, bu və ya digər kommunikativ incəliklər məhz dilin müxtəlif kateqoriyalar ilə ifadə olunur. Bunlardan biri də modallıqdır. Bu kateqoriya subyektiv-obyektiv kateqoriya kimi anlaşılır. Danışan şəxs modal düşüncə ilə deyilmiş fikrə real münasibətini bildirir. Modallıq kateqoriyası geniş şəkildə dilin hadisə və formaları ilə olduqca bağlıdır, bu əlaqə onun ifadə imkanlarını əmələ gətirir. Modallığın yeganə kateqoriyada mənə tutumunun, həcmünün tərif edilməsi çox çətindir, lakin mümkündür. Məsələn ondadır ki, danışan şəxsin həqiqətə olan münasibəti yaxud danışan şəxsin dinləyənlə olan münasibəti kimi geniş mənəyə malik olması özlüyündə bir sıra modal olmayan fərqli mənə və münasibətləri göstərən həmin kateqoriyanın geniş formada şərh olunmasına gətirib çıxarır.

Modallıq kateqoriyası danışanın mühit, istək, arzu, vaciblik, həmçinin mümkünlük, məcburedici planlarda cümlənin məğzi ilə obyektiv reallıq arasında münasibətin xarakterinə fikrini ifadə edir. Başqa cür desək, istənilən bir modal münasibətdə danışanın nöqtəyi-nəzəri təyin olunur, fərqli modal sahələrdə yeni modal mənələr əmələ gəlir.

Bir çox elmlərin kontekstində inkişaf etsə də, modallıq canlı bir prosesdir. İlk olaraq o (modallıq) məntiqi kateqoriyalardan biri hesab edilir. Məhz məntiq elmində subyektlə predikat arasındakı yaxınlığın xarakterini modallıq aydınlaşdırır. Modallığı XVIII yüzillikdə alman filosofu İ.Kant ilk olaraq məntiq elminə gətirmişdir. İ.Kant məntiq termini

¹ADPU-nun müəllimi, AMEA-nın dissertantı

olan mühakimədən danışarkən modalıq əlamətinin önə gətirir və onu üç dərəcəyə bölür: təsdiq modalıq; mötəbər modalıq və problematik modalıq.

Modalıqın məntiqi olaraq mahiyyəti onun bir sıra qruplarda təsnif olunmasıdır: apodiktik, (aydın, aşkar, şəksiz, şübhəsiz və s.), asserorik və problematik. Bu qruplar insanın fəaliyyətini, onun düşüncəsini, danışan şəxsin söylənmiş fikrə münasibətinin dərəcəsi və xarakterini müəyyən edir. Qeyd olunan bölgünün danışsız qrammatikaya köçürülməsi mümkün deyil. Məntiqi modalıqın problematik, apodiktik, asserorik növləri qrammatikada feilin şərt, əmr və xəbər şəkilləri ilə eyniləşdirilmişdir. Məntiq elmində modal mühakimələr obyektiv modalıq (mümkünlük, gerçəklik, zərurilik) və subyektiv modalıq (subyektivlik mühakimələr) üzrə qruplaşdırılır.

Fəlsəfə və məntiqdə modalıq mühakimənin nə dərəcədə doğru olduğunu göstərən anlayış, dilçilikdə isə qrammatik kateqoriya kimi nitq məzmununun real olan varlığa münasibətini əks etdirir. Məntiqi modalıq birmənalı, konkret, fəlsəfi modalıq isə ümumidir. Bunlardan fərqli olaraq dil modalıqında danışanın həqiqətə olan münasibəti hökmün gerçəkliyi ilə ifadə olunur. Bəzən həyatda, ətrafımızda baş verən hadisə barəsində məlumat tam, qəti şəkildə təsdiq olunur, bəzi hallarda isə hadisələrə şübhə ilə yanaşılır.

Modalıq dil(ümumi) kateqoriyasıdır. Bundan əlavə onun mürəkkəb məntiqi və qrammatik təbiəti mövcuddur. İstənilən dildə modalıqın gerçəkləşməsinin ən vacib semantik şərtləri vardır. Türk dillərində reallığa münasibət fərqli yollarla ifadə olunur: söz sırası, modal sözlər və birləşmələr, intonasiya, o cümlədən modal ədatlar.

Dilçilik elmi inkişafa doğru getdikcə dil modalıqı ilə məntiqi modalıq arasında sərhəd əmələ gəlməyə başlamışdır. Bir çox qohum dillərdə modalıqın əmələ gətirən çox sayda vasitələr mövcuddur. Söyləyən şəxsin məlumatların mənasına olan münasibəti bu vasitələrdə öz əskini tapır. Bu vasitələr üzərində modalıqın bütün qrammatik səviyyəsi cəmlənir.

Türkologiyada C.Q.Kiyekbayev modalıqın meydana gəlməsində modal sözlərin və feili leksikanın əhəmiyyətini göstərmiş, modal münasibətlərin ifadə vasitələrini təhlil etmişdir. O, belə hesab edir ki, modalıq fərqli emosional-ekspressiv mənələrdən ibarətdir. A.A.Yuldaşev modalıq və onun ifadə vasitələrini bir çox cəhətdən nəzərdən keçirmiş və vurğulamışdır ki, leksik üsulun mühüm göstəricisi modalıqdır. Q.Q.Saitbatalov başqırd dilində məsdər cümlələri üzrə modal mənələrin leksik və sintaktik vasitələrini fərqləndirir. Modalıqın əsas ifadə vasitəsi olan modal sözlər K.Z.Axmarov tərəfindən cümlənin tərkibində təhlil edilir. İfadə planına və sintaktik funksiyasına görə iki qrupa ayrılır: 1) xəbərə aid modal sözlərlə modalıqın ifadəsi; 2) bütün cümləyə aid modal sözlərlə modalıqın ifadəsi. N.X.İşbulatovanın işində türk dillərində modalıqı ayrıca ifadə edən leksik və morfoloji imkanlar ətrafı şəkildə təhlili öz əksini tapmışdır. Türk dillərində modalıq kateqoriyasının fonetik (intonasiya), qrammatik (şəkil kateqoriyası), leksik-qrammatik(modal sözlər), o cümlədən bana qələr, bele görünür, olsa olsa, öyle geliyor ki və s. birləşmələrdən ibarət formalarını F.Anqeli göstərmişdir. Modalıq dildə nitqin məzmununun reallığa olan münasibətini və danışan şəxsin ehtimalıq, zərurilik, reallıq, mümkünlük və s. cəhətdən hadisələrə və ya faktlara münasibətini özündə əks etdirən qrammatik mənələrin toplusu təşkil edir.

Məhz bu cəhətinə görə, latın dilçiləri danışan şəxsin reallığa olan münasibətini ifadə etmə qabiliyyətini “modus” adlandırmışlar.

Türkologiyada modal sözlərin cümlə daxilində oynadığı sintaktik roldan, demək olar ki, danışılmamışdır. Bu cəhət öz dilçilik ədəbiyyatımızda da diqqəti cəlb edir.

Bir sıra ədəbiyyatda (dilçilik) modal sözlərin bu və ya digər cümlə üzvünə yaxın olması və onunla birgə vahid bir mənə bildirməsi, hətta sintaktik cəhətdən bir cümlə üzvü yaratması qeyd edilir. Bu fikirlə razılaşmaq heç cür doğru sayılmır. Çünki modal sözlər heç bir cümlə üzvü ilə üzvi şəkildə bağlana bilmir. Daha çox modal sözlər cümlədə ara söz, bəzən də söz-cümlə vəzifəsində çıxış edir. Cümlədə hansı yerdə işlənməsindən aslı olmayaraq modal sözlər ifadə olunan bütün əsas fikrin meyarı olduğuna görə, onun əks etdirdiyi modalıq nəticə olaraq cümləyə bütövlükdə yayılır. Şübhəsiz, modal sözlər müəyyən bir sözlə yanaşı işləndikdə onun semantikasına təsir edir. Bu vəziyyətdə modal söz həmin cümlə üzvünün tərkibinə daxil olmur, bəlkə də A.A.Şaxmatovun dediyi kimi “müşayiətedici” üzv kimi çıxış edir.

Modal sözlərin mənə qrupları müxtəlif saylarda qeyd edilir. Bunun səbəbi modal söz olmayan sözlərdə həmin qrupa aid edilməsidir.

Müasir özbək dilində modal sözlərin iki qrupa bölündüyü qeyd olunur: 1)fikrin doğruluğunu təsdiq edən; 2)fikrin ehtimalını bildirən.

Türkmən dilində fərqləndirmə, qüvvətləndirmə bildirənlər, təsdiq, işarə və s bildirənlər növləri kimi qruplaşdırılmışdır. Bir çox türk dillərində modal sözlərin reallığa, mümkünlük, ehtimalıq, şübhə, arzu, qeyri-mümkünlük, inkar, təəssüf və s. cəhətdən münasibətini əks etdirən mənə qrupları fərqləndirilir. Burdan da aydın olur ki, türkologiyada modalıqın mənə cəhətdən ayrılmasında həmfikirlik yoxdur. Bizə görə modalıqın bölgüsündə əsas iki cəhət-obyektiv və subyektivliyi nəzərə alınmalıdır. Müasir türk dillərində modal sözləri mənə cəhətdəki şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) gerçəklik, həqiqilik əks etdirənlər; 2) zərurilik əks etdirənlər; 3) ehtimalıq əks etdirənlər.

Modalıqın dilin qrammatik quruluşunda tutduğu mövqə, sərhədi bu əsaslar üzərində müəyyənləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Hər bir dilin özünün lüğət fondu, qrammatik quruluşu, o cümlədən təfəkkür tərziləri ilə sıx əlaqələndirən modalıq kateqoriyasının ifadə vasitələri şübhəsiz, fərdi əlamətlər kəsb edir.

Beləliklə, qrammatik modalıq-nitqin məzmununun obyektiv varlığa və danışanın şərh olunan fakt və hadisələrə gerçəklik, ehtimalıq, mümkünlük, vacibliy və s. baxımdan münasibətini ifadə edən kateqoriyadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Təhməzov Z. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. Bakı, 2017, 152 s.

2. Керимова Д. А. Модальные слова в современном туркменском языке. АҚД. Ашхабад, 1972, 26 стр.
3. Karşıtlınlı türk lehceleri sözlüğü, Ankara, 1993, 1183 s.
4. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1981, 347 s.
5. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya), Bakı, 2008, 354 s.
6. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., -Л., 1956, 569 стр.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ MODALLIQ MƏNTİQİ VƏ QRAMMATİK KATEQORIYA KİMİ

Xülasə

Məqalədə türk dillərində modallıq kateqriyasının müxtəlif aspektləri araşdırılır və qeyd edilir ki, bu əsərlərdə modallıq məntiqi-fəlsəfi kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Məntiqi-fəlsəfi kateqoriya kimi modallıq danışanın xəbər verilənə, düzəldilənə, təyin edilənə real münasibətini bildirir. Hökmün, mühakimənin gerçəkliyini, əşya və hadisənin mövcudluğunu göstərir.

Hər hansı bir əşyavə hadisənin əlamət və keyfiyyətləri barədə verilən hökmü müsbət və ya mənfi şəkildə təsdiq edən modallıq-fəlsəfi-məntiqi modallıqdır. Bu qohum olan və qohum olmayan dillərdə də eyni məntiqi xüsusiyyətləri yerinə yetirir. Məqalədə qeyd edilir ki, modallıq kateqriyası haqqında müxtəlif və bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Məqalədə bu fikirlərə münasibət bildirilir və ümumiləşdirmələr aparılır.

Əksər türkoloqların gəldiyi qənaət ondan ibarətdir ki, lingvistik modallığın əsasında danışanın ifadə olunan fikrə münasibəti dayanır, modallıq cümlənin konstitutiv əlaməti kimi çıxış edir. Ümumtürk dillərində modallıq kateqriyası, əsasən, feilin şəkilləri ilə xarakterizə olunur. Feili və ismi xəbərli cümlələrdə modallıq ifadə olunur. Bu prosədə modal sözlər əsas modal vasitə kimi mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: türk dilləri, modallıq, qrammatik kateqoriya, məntiqi-fəlsəfi kateqoriya

МОДАЛЬНОСТЬ КАК ЛОГИКО-ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ В ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

В статье рассматриваются различные аспекты категории модальности в тюркских языках и отмечается, что, в этих работах модальность характеризуется как логико-философская категория. Как логико-философская категория модальность указывает на реальное отношение говорящего к сообщаемому, исправляемому, определяемому. Он показывает реальность суждения, суждения, существования вещей и событий.

Это модально-философско-логическая модальность, которая положительно или отрицательно подтверждает вынесенный вердикт о признаках и качествах любого предмета или события. Он выполняет одни и те же логические свойства в родственных и неродственных языках. В статье констатируется, что существуют разные и противоречивые мнения о категории модальности. В статье рассматриваются эти идеи и делаются обобщения.

Вывод, к которому приходит большинство тюркологов, заключается в том, что в основе языковой модальности лежит отношение говорящего к высказываемой мысли, модальность выступает конstitutивным признаком предложения. В тюркских языках категория модальности в основном характеризуется формами глагола. Модальность выражается в предложениях с глаголом и существительным. В этом процессе важную роль играют модальные слова как основное модальное средство.

Ключевые слова: тюркские языки, модальность, грамматическая категория, логико-философская категория.

MODALITY AS A LOGICAL AND GRAMMAR CATEGORY IN TURKISH LANGUAGES

Summary

The article discusses various aspects of the category of modality in the Turkic languages and notes that, in these works, modality is characterized as a logical-philosophical category. As a logical-philosophical category, modality indicates the speaker's real attitude to what is communicated, corrected, defined. It shows the reality of judgment, judgment, the existence of things and events.

This is a modal-philosophical-logical modality that positively or negatively confirms the verdict on the features and qualities of any object or event. It fulfills the same boolean properties in related and unrelated languages. The article states that there are different and conflicting opinions about the category of modality. The article examines these ideas and makes generalizations.

The conclusion that most Turkologists come to is that the relation of the speaker to the expressed thought lies at the basis of linguistic modality, modality acts as a constitutive sign of the sentence. In the Turkic languages, the category of modality is mainly characterized by the forms of the verb. Modality is expressed in sentences with a verb and a noun. In this process, modal words play an important role as the main modal means.

Key words: Turkic languages, modality, grammatical category, logical and philosophical category.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova